

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱԿԱՆԱՏԵՍ ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՃԱԿԱՏԻ ՄԱՍԻՆ

Վերժինե Սվազյան

Հուշ-վկայություններում և պատմական երգ-վկայություններում Հայոց ցեղասպանության ականատես վերապրողներն անդրադարձել են Առաջին աշխարհամարտի Կովկասյան ճակատում իրենց տեսած ու զգացած պատմական իրադարձություններին:

Հայ ժողովրդի համար ճակատագրական դարձած Առաջին համաշխարհային պատերազմն սկսվել է 1914 թ. օգոստոսի 1-ին: Այն մղվում էր ռազմաքաղաքական երկու խմբակցությունների՝ քառյակ զինակցության (Գերմանիա, Ավստրո-Հունգարիա, Թուրքիա, Բուլղարիա) և Անտանտի (Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, Ռուսաստան) միջև:

Արևելահայ հասարակական-քաղաքական շրջաններն ու ազգային կուսակցությունները պատրաստվում էին աջակցել Անտանտի քաղաքականությանը, քանի որ Ռուսաստանի պաշտոնական շրջանների կողմից պատերազմի մեջ մտնելու գլխավոր նպատակը Արևելքի քրիստոնյաների «ազատագրումն» էր, ընդ որում Օսմանյան կայսրության բռնապետության լծի տակ հեծող արևմտահայությանը: Ուստի հայ ժողովուրդը ևս հույս ուներ ռուսական զորքերի օգնությամբ ազատագրել Արևմտյան Հայաստանը և վերականգնել իր երբեմնի պետականությունը:

Այնինչ Օսմանյան կայսրության երիտթուրք ղեկավարները ձգտում էին բանակցությունների միջոցով սիրաշահել հայերին և իրենց կողմը գրավել: Նրանք առաջարկում էին արևելահայերին կամավորական ջոկատներ ստեղծել թուրքական բանակի շարքերում, ապստամբել Ռուսաստանի դեմ, և Արևելյան (ռուսական) Հայաստանը գրավելու դեպքում հայերը կստանան ինքնավարություն: Հայերը մերժեցին այդ առաջարկը: Քանի որ Օսմանյան կայսրությունը նպատակ ուներ գրավելու Կովկասը, Ղրիմը, Իրանական Ատրպատականը և Միջին Ասիան, թուրքերի համար պատերազմը հարմար առիթ էր իրականացնելու իրենց հին պանթուրքական և պանիսլամական երազը: Կառավարության գլուխ անցած երիտթուրքերը, հիմք ընդունելով «Իթթիհատ վե թերաքքի» («Միություն և առաջադիմություն») կուսակցության՝ 1911 թ. Մալոնիկում կազմակերպած գաղտնի ժողովի որոշումները, արդեն իսկ նախապատրաստվում էին հիմնովին բնաջնջել հայ ժողովրդին և սպասում էին հարմար առիթի: Ուստի Օսմանյան Թուրքիան պատերազմի մեջ մտավ ոչ միայն զավթողական նպատակներով, այլև հայերի բնաջնջումն իրականացնելու իր հրեշավոր ծրագրով:

Ականատես վկաները ևս նշել են, որ Հայոց ցեղասպանությունը նախօրոք ծրագրված էր: Այդ մասին **Հովհաննես Գասպարյանը** (ծնվ. 1902 թ., Էսքիչեհիր, Յալլա գյուղ) ասել է. «...1913 թ. *Իթթիհատ վե թերաքքի կուսակցության կոմիտեին գաղտնի նիստ է գումարում Թալեաթի նախագահությանը, որտեղ մասնակցում էին*

Էսվերը, դոկտոր Նագինը, Բեհաեդդին Շաքիրը և ուրիշներ, որոշում են ընդունում Թուրքիայում ապրող հայերին քննաջնջել, և այդ նիստում մշակում են քննաջնջման ծրագիրը՝ չորոշելով ոչ մի հայ, սկսած նորածին երեխայից մինչև ամենավերջին ծերերը: Այդ կոմիտեի նիստում զեկուցողն էր դոկտոր Նագինը: Նա իր զեկուցման մեջ նշում է. «Ես Թուրքիան կենդանացնելու համար ձեզի ընկեր, եղբայր եղա, միայն թուրքն է ապրելու այս հողի վրա՝ անկախ, ինքնիշխան, ոչ թուրք փարերը թող ջնջվին, ո՛չ մի հայ. ջնջել՝ բոլորին»: Նույնաման իր ելույթում դոկտոր Բեհաեդդին Շաքիրը առաջարկում է քննաջնջել բոլոր հայերին՝ նորածնից մինչև ծերը: Այդ որոշումը պետք է սուլթան Թեշվաթը ստորագրեր, բայց քանի որ Թալեաթը կասկածում էր, թե Թեշվաթը կստորագրի, նա կապվեց գերմանական դեսպանի հետ, որ նա մի քանի րոպե առաջ գնա թագավորի մոտ: Եվ նրա ներկայությամբ Թալեաթ փաշան փարսավ այդ գաղտնի ժողովի որոշումը, որը գերմանական դեսպանի ներկայությամբ և նրա ազդեցությամբ ստորագրել են փալիս, որով էլ 1915 թ. ապրիլի 24-ին ի կարար ամփեց հայերի կոտորածը»¹:

1914 թ. օգոստոսի 6-ին Կ. Պոլսում կնքվում է գերմանա-թուրքական զինակցության համաձայնագիրը: Թուրքական կառավարությանը հղած վերջնագրով Գերմանիայի դեսպան Վանգենհայնը նշում էր. «Եթե Օսմանեան կառավարությունը, հաատարիմ մնալով իր պարտաւորութանց, պատերազմի մտնէ Երեակ Համաձայնութան դէմ, Գերմանիան կ'ապահովէ անոր հետեւեալ առաւելութիւնները»: Կնքված համաձայնագրի վեց կետերից մեկն էր. «Գերմանիան կը հարկադրէ՝ շտկել Օսմանեան կայսրութեան արեւելեան սահմանները, այն ձեւով, որ ապահովուի Տաճկաստանի անմիջական շփումը Ռուսաստանում ապրող մահմետական բնակչութեան հետ»²:

Իսկ պատերազմի սկզբի մասին վերհիշել և մանրամասն պատմել է **Սուրեն Սարգսյանը** (ծնվ. 1902 թ., Սեբաստիա, Խոջիսար գյուղ). «...Երբ 1914 թվի օգոստոսի 1-ին սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը, մեր գյուղի ժողովուրդը զբաղված էր բերքահավաքով, բայց մինչ այդ գյուղ հասնող հայերեն թերթերը վատ լուրեր էին հաղորդում: Օգոստոսի 2-ին մոնետրիկները եկան մեր գյուղը, և մեր գյուղի զգիրը կտորներով վրայից սկսեց գոռալ. «Էհէ՛, սեֆերբերլիք է (գորահավաք - թուրք). փասնույթ փարեկանից մինչև քառասունհինգ-հիսուն փարեկան փղամարդիկ պետք է ներկայանան Խոջիսար արձանագրվելու»: Ես լավ հիշում եմ՝ ժողովուրդը խառնվեց լաց, աղաղակներ ամեն կողմ: Նույն օրը արևը ուժեղ խավարեց՝ մութ կես ժամ մթազնեց երկինքը: Մա ավելի ասրասիեցրեց գյուղի ժողովրդին...»³:

Պատմաքաղաքական այդ հանգամանքներում ապրող քրիստոնյա ազգերի, այդ թվում՝ նաև՝ հայերի համար, մեծագույն չարիք էր դարձել սեֆերբերլիքը (գորահավաք – թուրք): 18-45 տարեկան հայ տղամարդկանց զորակոչի անվան տակ ներգրավում էին աշխատանքային գումարտակների (ամելե թաբուր – թուրք.) մեջ,

¹ Սվազյան Վերծինե, *Հայոց ցեղասպանություն. Ականատես վերապրողների վկայություններ*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2011, Վկայություն [այսուհետև՝ վկ.] 206, էջ 405:

² Լագեան Գաբրիել, *Հայաստան և Հայ դատը (Վավերագրեր)*, Գահիրե, 1946, էջ 78:

³ Սվազյան Վ., *նշվ. աշխ.*, վկ. 155, էջ 322:

և, ըստ ռազմական նախարար Էնվեր փաշայի գաղտնի հրահանգի, աչքից հեռու՝ ծածուկ վայրերում, սպանում:

«...1914 թ. Թուրքիան ընդհանուր մորիլիզացիա հայտարարեց, - պատմել է խարբերոցի ականատես վերապրող **Սարգիս Խաչատրյանը** (ծնվ. 1903 թ.): - Հայ երիտասարդներին թուրքական բանակ գորակոչեցին: Տարան աշխատացրին Ամելե թաբուրի մեջ, հետո էլ բոլորին սպանեցին: Հետո կիներին ու երեխաներին, այսինքն ամբողջ Ժողովուրդին քշեցին դեպի Միջագետքի անապատները, մորթեցին: Ոչ մեկին չէին ինսպում: Միայն թուրքացողները ազատվում էին»⁴:

Իսկ ականատես վերապրող **Սարգիս Մարտիրոսյանը** (ծնվ. 1903 թ., Խարբերո) նշել է. «...Մեր դժբախտությունը համաշխարհային պատերազմը եղավ: Հայերին զինվոր տարին, շուրջ երեք հարյուր հազար հայ երիտասարդներ թուրքական բանակ դրկվեցան: Սկզբում անոնց ձեռքը զենք չուրին, բայց հետո Էնվեր փաշան ըսեց է. «Մենք ճամփաներ պիտի շինենք՝ աշխատող ձեռքերու պեղք ունինք», բայց իրականության մեջ սպանած, նետած են անոնց փորած փոսերուն մեջը»⁵:

Այդ օրերին է ստեղծվել Ժողովրդական հետևյալ երգը, որը 1970 թ. մեզ են հաղորդել Հայոց ցեղասպանությունից մազապուրծ **Պետրոս և Սրբուհի Կիկիշյան** ամուսինները: Երգը հիմնավորում է նախորդ վերապրողների հաղորդած տեղեկությունները.

*«Հազար ինը հարյուր տասնչորս թվին
Հանեցին, կարդացին ասկյարի ֆերման,
Ջա՛ն, կերթամ, մայրի՛կ, ջա՛ն կերթամ, քույրի՛կ,
Զինվոր եմ՝ կերթամ, մութադարձ կերթամ»⁶:*

Դեռ «Մուրադին» չհասած՝ բռնի թուրքական բանակ զինվորագրված հայ երիտասարդն իր մորը գանգատվում է.

*«Մայրի՛կ, մայրի՛կ, զիս զինվոր գրեցին ու տարին,
Ջենքը ձեռքս չսովին, Ամելե թաբուր գրեցին,
...Կերթամ, կերթամ, զինվոր ես կերթամ,
Բար կուրբելու ես կերթամ»⁷:*

Իսկ Ամելե թաբուրում աշխատողների վախճանը նախօրոք որոշված էր՝ մահ.

*«Զինվորներին Բալու տարին,
Մայրեր-քույրեր նարան լացին,
Անրեղը շար փոսեր փորեցին,
Անկե վերջն ալ մեջը թաղվեցին»⁸:*

⁴ Նույն տեղում, վկ. 116, էջ 269:

⁵ Նույն տեղում, վկ. 117, էջ 271:

⁶ Նույն տեղում, վկ. 386, էջ 571:

⁷ Նույն տեղում, վկ. 390, էջ 572:

⁸ Նույն տեղում, վկ. 391, էջ 572:

Ականատես վերապրող **Երվանդ Շիրակյանը** (ծնվ. 1907 թ., Վան) նշել է. «1914-ին, երբ պատերազմը սկսվեց, Արևելյան Հայաստանը և Թիֆլիսի հայերը կամավորական զորք կազմեցին և միացան ռուսական բանակին: Թուրքերը իրենց բանակում ունեին վաթսուն հազար հայեր: Այդ որ իմացան, իրենց բանակի հայերին բանակից հանեցին, կազմեցին ռաբոչի բաթալիոն և սկսեցին նրանց կոտորել»⁹

Արդեն պատերազմի սկզբից Ռուսաստանում սկիզբ էր առել կամավորական շարժումը՝ տարածվելով հայերի, ասորիների, վրացիների և այլոց շրջանում:

Նիկոլայ Երկրորդ ցարը հատուկ հրովարտակով դիմեց հայերին, որ կամավորագրվեն ռուսական բանակին՝ Արևմտյան Հայաստանը թուրքերի բռնություններից ազատագրելու համար: Ցարը խոստանում էր վարձահատույց լինել բազմաչարքար հայ ժողովրդին, իսկ Կովկասի փոխարքա հեծելազորի գեներալ Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ին հավաստիացնում էր, որ Արևմտյան Հայաստանը թուրքերից գրավելուց հետո հայերն իրենց նվիրվածության դիմաց կստանան ինքնավարություն:

Այդ խոստումներն արևելահայերին հանգեցրին կամավորական շարժման կազմակերպմանը: Ամենուրեք՝ Թիֆլիսում, Երևանում, Ֆրանսիայում, Կիպրոսում, Եգիպտոսում, ԱՄՆ-ում, կազմակերպվում էին հանգանակություններ՝ ի նպաստ կամավորական շարժման:

Հայոց ազգային բյուրոյի գործադիր մարմինը ստանձնեց հայ կամավորական խմբերի անմիջական կազմավորման ու Կովկասյան բանակի շտաբի հետ նրանց հարաբերությունների կարգավորման գործը: Կամավորական շարժումը համալրվում էր: Կովկաս ժամանած կամավորագրվածների թիվը աստիճանաբար սովորանում էր: Գալիս էին Օդեսայից, Ղրիմից, Ռոստովից, Եկատերինոդարից, Աստրախանից, Թուրքեստանից, Սիբիրից, նաև արտերկրից՝ Ռումինիայից, Բուդաբեշտից և ԱՄՆ-ից:

Թիֆլիսում կենտրոնանում էին հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի քաջարի մարտիկներն ու հրամանատարները. Վառնայից գալիս է գորավար Անդրանիկը, Սիբիրի աքսորավայրից փախած Համազասպ Մրվանձոյանը, Թեհրանից՝ Քեռին (Արշակ Գավաֆյան), Կ. Պոլսից՝ Արմեն Գարոն և Դրոն (Դրաստամատ Կանայան), Խարկովից՝ Սեպուհը (Արշակ Ներսիսյան), նաև իշխան Հովսեփ Արղությանը, Քիշնևից՝ Խանաձորի Վարդանը (Սարգիս Մեհրաբյան) և այլք: Աննախադեպ խանդավառություն էր ապրում կովկասահայությունը:

Այդ օրերին է հյուսվել ժողովրդական հետևյալ երգը.

*«Թուրքի բանակ երթալու եմ,
Հրացան բռնելու եմ,
Ես ի՞նչ ընեմ Տաճկաստան.
Ահա կերթամ Հայաստան»¹⁰:*

⁹ Նույն տեղում, վկ. 41, էջ 147:

¹⁰ Նույն տեղում, վկ. 394, էջ 572:

Հայ կամավորների շարքերը հետզհետե խտանում էին, և միաժամանակ հյուսվում էին ժողովրդական երգերը.

*«Երկինք նայելս կուգա,
Դար վեր հայիլս կուգա,
Էկավ անցավ վար թորքը.
Վրեժ լուծելս կուգա»¹¹:*

Հայերը ռուս-թուրքական հերթական պատերազմի հետ էին կապում Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի ազատագրումը: Կովկասի հայաշատ քաղաքներում տեղի էին ունենում բազմահազարանոց հավաքներ, ցույցեր: Երիտասարդությունը պահանջում էր անխտիր մասնակցել պատերազմին՝ ռուսական բանակի ներսում ստեղծելով կամավորական ջոկատներ.

*«Ընկերներս դրկել եմ դեպի Ռուսաստան,
Շարքարներ փարեք ամեն ջանջիզյար,
Մենք ձեզմե կուզինք ոչ ոսկի-արծաթ,
Մենք ձեզմե կուզինք միայն ծակ-երկայթ»¹²:*

Այդ նշանակում էր, որ հայ կամավորներին միայն զինամթերք էր անհրաժեշտ:

Կովկասյան կորպուսի հրամանատար գեներալ Օգանովսկին մեծ հիացմունքով էր արտահայտվում հայկական կամավորների մասին և գտնում, որ պետք է ոչ միայն նրանց զինել, այլև զինել ռուսական մերձնակատային թիկունքի հայ բնակչությանը, որպեսզի հարկ եղած դեպքում նրանք դիմեն ինքնապաշտպանության:

1914 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին Թիֆլիսում ձևավորվեց 1200 հոգուց բաղկացած Առաջին կամավորական ջոկատը՝ ազգային հերոս Անդրանիկի ղեկավարությամբ, նոյեմբերին գեներալ Օգանովսկու կորպուսի հետ Անդրանիկի ջոկատը Նախիջևանով առաքվեց Պարսկաստան:

Նոյեմբեր - դեկտեմբեր ամիսներին Իգդիրում կազմակերպվեց Երկրորդ կամավորական ջոկատը՝ Դրաստամատ Կանայանի (Դրո) հրամանատարությամբ: Դեկտեմբերին կազմակերպվեց Երրորդ ջոկատը՝ Համազասպ Սրվանձտյանի հրամանատարությամբ: Չորրորդ ջոկատը գլխավորեց Արշակ Գավաֆյանը (Քեռին): Հետագայում ստեղծվեցին նաև Հինգերորդ ջոկատը՝ Վարդան Մեհրաբյանի հրամանատարությամբ: Վեցերորդը՝ Արշակ Ջանփոլադյանի հրամանատարությամբ: Գրիգոր Ավշարյանի և Հայկ Բժշկյանի (Գայ) հրամանատարությամբ: Յոթերորդ ջոկատը՝ Հովսեփ Արդուրյանի հրամանատարությամբ:

Հայ կամավորների թիվը հազիվ հասցվեց 7 հազարի, քանի որ պակասում էին զենքն ու նյութական միջոցները, որոնք հայթայթվում էին հանգանակությունների միջոցով:

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Նույն տեղում, վկ. 393, էջ 572:

Երբ 1914 թ. հոկտեմբերին գերմանական երկու ռազմանավեր թորքական նավերի ուղեկցությամբ հանկարծակի հարձակվեցին ռուսական սևծովյան ռազմակայանների և նավահանգիստների վրա, հոկտեմբերի 21-ին Նիկոլայ Երկրորդը պաշտոնապես պատերազմ հայտարարեց Օսմանյան կայսրությանը: Այդ ընթացքում Կովկասի փոխարքա հետևագործի գեներալ Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը նշանակվում է Կովկասյան նորաստեղծ բանակի գլխավոր հրամանատար:

Ռուս-թորքական պատերազմը սկսվելու պահին՝ 1914 թ. նոյեմբերի 28-ի դրությամբ, Կովկասյան օկրուգում և ճակատում կռվում էին մոտ 127 հազար զինվոր: 1914 թ. աշնան վերջին ռուս-թորքական ռազմաճակատը, սկիզբ առնելով Բաթումից, հասնում էր մինչև Ուրմիա լճից արևելք ընկած տարածքը՝ կազմելով 720 կմ: Պատերազմական իրադարձությունները ծավալվում էին Արևմտյան Հայաստանի տարածքում¹³:

Առաջին աշխարհամարտի Կովկասյան ճակատի սկզբնական փուլի ամենանշանավոր պատմական իրադարձությունը Սարիղամիշի ճակատամարտն էր, որտեղ թորքական Երրորդ բանակի հրամանատարն էր Էնվեր փաշան:

Ականատես վերապրող **Սուրեն Սարգսյանը** (ծնվ. 1902 թ., Սեբաստիա, Խոչ-հիսար գյուղ) անձամբ տեսել է Էնվեր փաշայի մեկնումը Սարիղամիշի ճակատամարտ, երբ նա իր գործի և Սեբաստացի Մուրադի խմբի հետ կանգ էր առել իրենց Խոչհիսար գյուղի մոտ և ճառ ասել՝ սիրաշահելով հայերին. «...Հիմիկվա նման հիշում եմ նրա խոսքերը. «Հայ զինվորները լավ կռվում են իրենց օսմանյան հայրենիքի համար՝ վաթանին համար: Բոլոր ճակատներում, ամեն րեղ հայ բժիշկները և բուժքույրերը բուժում են մեր վիրավորներին: Հայ զինվորներից շարերը լավ են փրկապելուում ռազմական րեինիկային, դրա համար շար շտրիակալ եմ ձեզանից: Դուք էլ թիկունքում լավ աշխատեք, մեր բանակի սնունդը սպահովելու համար»: Երբ նա իր խոսքը վերջացրեց, Մուրադը ձիու վրա մտրեցավ նրան և սեղմեց նրա ձեռքը: Էնվեր փաշան Մուրադի կոնսակը շոյեց և ցածր ձայնով մի բան ասաց նրան: Սուլիջը փչեց, կառքերը շարժվեցին: Էնվեր փաշան, կառքի վրայից ձեռքը թափահարելով, անհերացավ» :

Կարճ ժամանակահատվածում թորքական բանակը կարողացել էր գրավել Օլթին, Արդվիհը, Արդահանը և մոտենալ Բաթումին՝ դուրս գալով ռուսական գործերի թիկունքը՝ Կարս-Սարիղամիշի շրջանում: Թորքական գործերը ներխուժել էին Կարսի մարզ և զանգվածային կոտորածներ կազմակերպել հայկական բնակավայրում:

Ականատես **Փեփրոնե Թումայանը** (ծնվ. 1910 թ., Կարս) վկայել է. «...Հիշում եմ, թորքերը կացինով սպանում, գցում էին ջուրը: Շարերը, ինչպես նաև մորս եղբորը կինը, իր երեխայի հետ իրեն գցեց ջուրը:

Էդ ժամանակ լուր փարսածվեց, որ ռուսական զորքը հայ կամավորների հետ դեպի Երզնկա է գալիս: Թորքերը սկսեցին փախչել: Եվ շար հայ փոքրիկ տղաներ, որ

¹³ Նազարյան Արամ, Հայ կամավորական շարժումը 1914-1916 թվականներին և Հայ լեղասիրության դաշնակցությունը, Երևան, 2011, էջ 13:

թուրքերի մոտ հովիվ էին դարձել, երբ լեռ էին բարձրանում, իրար ասում էին. «Հացը պահենք, փահչելու ժամանակ պեքը կլինի: Ռուսը որ գա, մենք նրա հետ կփահչենք»: Չնայած որ նրանց արդեն թլփարել էին և սրիպել էին կրոնսփոխ լինել, բայց նրանք հոգով հայ-քրիստոնյա էին մնացել:

Երզնկայում, երբ նրանք պիպի փահչեին, երեք թուրք զինվոր նրանց դեմը բռնում են ու հարցնում.

- Ո՞վ եք, փահչում եք, գյավուր եք:

- Մենք բեկի հովիվներն ենք, - ասում են հայ տղաները ու գալիս են Երզնկա:

Երզնկա քաղաքը արդեն թուրք չէր մնացել: Թուրքերը փահել էին:

Կեսգիշեր էր: Մեկ էլ քաղաքը լուսավորվեց: Ռուսները լույս էին զգում, որ տեսնեն քաղաքում մարդ կա՞: Երբ առավոտյան ռուսները գալիս են, էս տղաները վազում են նրանց ընդատառ: Տղաները հագած են լինում թուրքի հագուստներ: Ռուսները ուզում են նրանց սպանել: Մրանք չորում են ու խաչ են հանում: Ռուսները հարցնում են.

- Դուք հայ՞ եք:

- Այո՛, - ասում են տղաները, - մենք հայ գերիներ ենք:

Հայ կամավորները նրանց օգնում, տանում, հանձնում են Սարիղամիշի որբանոցը: Հեղու հայրիկս գնում է այդ որբանոցը և հարցնում.

- Ո՞վ կա Քյոչյուքյաններից»¹⁴:

1914 թ. դեկտեմբերի 9-ից մինչև 1915 թ. հունվարի 5-ը Սարիղամիշում տեղի են ունենում արյունալի կոլովներ, որտեղ ռուսական զորքերի հետ կողք կողքի կովում էին Քեռու ջոկատի հայ կամավորները: Նրանց միասնական ջանքերով օսմանյան 90-հազարանոց բանակն անփառունակ պարտություն է կրում: Էնվեր փաշան հազիվ կարողանում է ճողոպրել գերի ընկնելուց և փախչել: Իսկ թուրքական իններորդ կորպուսի հրամանատար Իսհան փաշան շուրջ 200 սպաներով գերի է ընկնում ռուսներին: Միայն 12 հազար հոգի՝ օսմանյան զորքի մնացորդները, հասնում են Էրզրում, մնացած 78 հազարը՝ սպանվում, ցրտահարվում կամ գերի է ընկնում Սարիղամիշի ճակատամարտում¹⁵:

Այդ նույն ճակատամարտում է հորինվել ժողովրդական հետևյալ պատմական երգը, որտեղ նկարագրվում են թուրքական բանակի պարտությունը ռուսների կողմից և Էնվերի խայտառակ փախուստը.

«Բերթի դրոները դրբլեն»¹⁶ կաշեր,
 Ռուսների թուիր ասկարին կը ջարթեր,
 Էնվեր փաշեն փահնելու կաշեր,
 Հան կը վազեր, հան էդեր կաշեր»¹⁷:

¹⁴ Նույն տեղում, վկ. 72, էջ 186:

¹⁵ Նազարյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 13:

¹⁶ Արևմուտք – թուրք.:

¹⁷ Կարս. Հայոց բանասիրության մշակույթը, Երևան, 2013, վկ. 485, էջ 528:

Այնինչ թուրքական 3-րդ բանակ բռնի զինվորագրված արևմտահայ երիտասարդը հիշում է, թե ինչպես էրգրումից դուրս եկան ողջ-առողջ, բայց ընկան ողբալի վիճակի մեջ, և նա անհծում է իրենց հրամանատար Էնվերին.

*«Արգրումից դուրս էկանք ողջ-առողջ,
Հասանք Սարիղամիջ, ընկանք կրակը,
Վերքերով պարսած յարս, մի՛ լաց,
Քոռանաս, Էնվեր փաշա, էլ հայ չմնաց»¹⁸:*

Վերոհիշյալ ականատես վերապրող **Սուրեն Սարգսյանը** շարունակելով պատմել է նաև պարտված Էնվերի վերադարձի և սեքսստահայերին ուղղված նրա զազազած հայացքի մասին. «...Նա յափնջու մեջ փայթաթվեց, մի գազանային-սարսափելի նայվածք գցեց կանգնած ժողովրդի վրա: Էնվեր փաշան առաջվա նման ո՛չ ողջունեց, ո՛չ մնաս բարով ասաց ու գնաց...: Մեյֆեի խանում կանգնում են հանգարանայրու: Նա կանչում է Մուրադին և ասում՝ վերին աստիճանի գայրացած ու կայրադած. «Ձերոնք այ՛ ինչեր են անում Կովկասում՝ ռուսի կողմը: Մենք ի՞նչ ենք ստորագրել ձեզ հետ 1908 թվին և 1914 թվին Էրզրումում: Այդ բանը ձեր վրա թանկ կնստի»։ Մուրադը բաժանվում է խմբից վիրավորված և շարք տխուր: Նա ասում է, որ Էնվերը ինչ-որ կամավորների մասին էր բողոքել»¹⁹:

1915 թ. գարնանը Անդրանիկի ջոկատը գեներալ Օգանովսկու կորպուսի հետ հյուսիսային Պարսկաստանում՝ Դիլմանի մոտ, փայլուն հաղթանակ է արձանագրում: Ռուսական զորքերը հայ կամավորների հետ միասին գրավում են Թավրիզը, Դիլմանը և թուրքերին հետ մղում Պարսկաստանից: Գեներալ Օգանովսկին դրվատանքով է արտահայտվել հայ կամավորների և հատկապես զորավար Անդրանիկի քաջագործությունների մասին:

Անդրանիկ զորավարի քաջագործությունների մասին պատմել է նաև ականատես վերապրող **Սիրանուշ Նասոյանը** (ծնվ. 1900 թ., Խնուս). «Տաճկաստանի կովի ժամանակ Անդրանիկ կկռվեր, իր փայլուն թրով կկռվեր, հայերին կազատեր:

Մեր Խնուսա բերդ հարուստ րեղ էր, թավլա, ցորեն, րավար, ոչխար ամեն ինչ մեզ կար, մենք հանգիստ կապրեինք: Թուրքի բալեն կորվի՛. էկավ, մեզ զուլում կկորորեր: Բալուլի միջի էրեխեքին գեղնին կրփեր, մերեր կուլային, կողբային:

Մեկ էլ Անդրանիկ զորավար էկավ ճերմակ ձին նստած, վրեն պրաջ գցած, ինչքան գյուլլա կզարկվեր, չէր կպնի ընդրա ջանին, կըսեին ընդրա վրեն սրբի նշաններ կան: Անդրանիկ զորավար էկավ, կանգնեց Արագա Քյուիբու Քեոյի կարմունջի [կամուրջ] մոտը, կովեց, մինչև ժողովուրդը կարմունջից անցավ:

Անդրանիկ ասաց. «Ժողվե՛ք գեղնի բոլոր էրեխեքին, րվե՛ք մերերին»: Ի՛սկը հերոս էր Անդրանիկ: Ընդրա սահից թուրքեր կվախնային. «Անդրանիկ փաշա գյարի՛ (գալին է)» կըսեին, կփախնեին:

¹⁸ Նույն տեղում, վկ. 479, էջ 525:

¹⁹ Սվազյան Վ., *նշվ. աշխ.*, վկ. 155, էջ 323:

Անդրանիկ զորավար թուրքին ահ Կովեց, ըսավ. «Իմ ժողովրդին, իմ որբանոցներուն ձեռք չորան, թե չէ՛ քեզ կկոտորեն»:

Կարսա ժողովրդին փրկեց, որք էրեհներին դրկեց Ամերիկա»²⁰:

Այդ ժամանակ կամավորների շարքերն անընդհատ խտանում էին, գալիս էին ոչ միայն արտերկրի մեծ քաղաքներից, այլև ճակատի մերձակա գյուղերից փախստական հայեր Կարսից, Ալաշկերտից, Բայազետից, Ատրպատականից և Արևելյան Հայաստանի տարբեր վայրերում ապաստանած շուրջ 100 հազար հայ երիտասարդներ գալիս, համալրում են կամավորների շարքերը:

Ականատես վերապրող **Սուկրատ Մկրտչյանը** (ծնվ. 1901 թ., Բիթլիս, Խլաթ) նույն փախստական արևմտահայերից է եղել. «...Մեծ դժվարությամբ հասա ոռոսական բանակի զինվորներին, որտեղ շար հայ կամավորներ կային»²¹:

Այդպիսի փախստականներից են եղել նաև **Մուշեղ Հովհաննիսյանը** (ծնվ. 1908 թ., Սասուն, Տավրիկ, Քարավանք գյուղ), **Ենոք Ասլանյանը** (1901 թ., Բիթլիս) և ուրիշներ, որոնք նույնպես թուրքերի դաժանություններից փախած հայերից են եղել²²:

Գաղտագողի փախչողները շատ էին, քանի որ այդ ընթացքում ահավոր ծանր էր դարձել արևմտահայության վիճակը:

Ռուսական հետախուզությունը 1915 թ. մարտի 15-ին և ապրիլի 3-ին Օսմանյան կայսրության վերաբերյալ հաղորդումների մեջ նշել է, որ ամբողջ երկրում տեղի են ունենում հայերի ձերբակալություններ, պարբերական կոտորածներ Էրզրումում, Դյորթոյում, Զեյթունում և շրջակայքում, արյունալի ընդհարումներ՝ Վանում, Բիթլիսում, Մուշում, բռնություններ, թալան, սպանություններ՝ Ակնում և ամբողջ Փոքր Հայքում՝ ժողովրդի տնտեսական քայքայում, ընդհանուր կոտորած:

Արդեն պատերազմի սկզբից թուրք կառավարողներն արևմտահայերի նկատմամբ կազմակերպել էին նոր, դաժան հալածանքներ, կոդուպուտներ և սպանություններ՝ գլխավոր հարվածն ուղղելով Մուշի և Սասունի դեմ, որոնք անցյալում հայտնի էին որպես հայ ազգային-ազատագրական շարժման կարևոր կենտրոններ:

Կատարելով թուրքական կառավարության հրահանգները՝ տեղական իշխանությունները զինված հրամանատարության հետ մշակեցին և գործադրեցին հիշյալ գավառների ամբողջ հայության բնաջնջման հրեշավոր ծրագիրը:

Սասունցի ականատես վերապրող **Եղիազար Կարապետյանը** (ծնվ. 1886 թ., Սասուն) հանգամանորեն շարադրել է այդ պատմական իրադարձությունները և եզրակացրել. «...Այսպես, դարերի ընթացքում հողին ու մաճին կսոչած հայաշար այդ գավառը մի ցերեկվա և մի գիշերվա մեջ դարձավ ամայի անմարդաբնակ, իսկ նրա սեփական տները՝ անողոր թուրքերի ու քրդերի ձեռքով հրեշային գործողությամբ սրով մորթվեցին, կրակով այրվեցին, ջրով խեղդամահ եղան հարյուր հինգ գյուղերի յոթանասուն-ութսուն հազար երկու սեռի պարկանող հայ բնակիչները:

²⁰ Նույն տեղում, վկ. 94, էջ 228:

²¹ Նույն տեղում, վկ. 18, էջ 108:

²² Նույն տեղում, վկ. 5, վկ. 17:

Թալանի փրվեց միլիոնների հասնող նրանց հարստությունը: ...Հունիսի 28-ի օրը ոչ բարով Վարդավառի կիրակին էր. հայ ժողովրդի ուրախության փոնը, ավանդ, դարձավ «մարդավառի» կիրակի՝ Տարոնի դաշտի հայության համար»²³:

Նույն Վարդավառի օրվա մասին է վկայել ականատես վերապրող մշեցի **Շողեր Տոնյանը** (ծնվ. 1901 թ.). «...1915 թվին Վարդեվրի օրը եղավ կոտորում: Թուրք սակյարներ Բաղարնու չեչեններ բերին, մեզ կոտորին: Մեր գեղ էկան թալանին, օխչար, գունդանք, մալ քշին փարան: Ով խորուր էր փարան: Իմ հորքորին մե փղա կար, էն գիշեր-ցերեկ իմ մուր էր, դրան լե փարան: Տղամարդ չմնաց: Հավաքին մեծ ու մանր, փարան լցրին Ավզուր գեղի գումերու մեջ, կրակ փվին, վառին: ...Լցրին Մալ-խասի Մարդրյի գումերու մեջ, խուրի դեզեր դարսին գունու շուրջ բուրբ, վրեն նավթ ցանին, փվին կրակին: Իմ հոր փնից վաթսուն ջան վառվան էր գումերու մեջ: Էն օր ես եմ փեսեյ, լաո՛, թող իմ թշնամին չրեսնա: Մենակ ես ու ախպերս ազալվանք: Էն օր ես իմ աչքերով եմ փեսեյ, լաո՛: Առաջուց խորուր հարս ու աղջիկ փարան թուրքացրին, ինչ լե մարդաշ փղա-էրեխա կար մորերու գրկից պոկեցին փարան, օր դարձուն զարթիա:

Գումի մեջ օր ծուխ ու կրակ մրավ, ժողովուրդ սկսավ հագալ ու խեղդվան: Մեր զմանուկ ուրացավ, լաո՛, իսկական սորում-գումոր էր: Վասովող մարդիկ վազվզում, խիվում էին պարերուն, ուրի փակ փրորում գերնին ընկած իրենց մանրերուն: Էն օր ես իմ աչքով եմ փեսեյ, լաո՛, թող սարի գիլանք չրեսնեն: Կրսեն, թուրք մոլլան էր օր փեսավ չրինացավ, ինքն ուրան կահեց: Էր պալորումի մեջ, մարդկանց մեծ մասս խեղդվավ, մեռավ: Գումի փանիք փլավ: Փլավ, լցվավ մեռուկներու վրա: Երանի ես ու քորիա ախպերս լե վառվեինք, ինչ օր վաթսուն ջան վառվան, օր չրեսնեինք իդա անհավար մարդոց անիփղձ ու անասարված օրենք: Գումերու մեջ վառեցին մեր կեղ Վարդենիսի, Մշախշենի, Աղբենիսի, Ավզուրի, Խվների ու էլի շրջակա գյուղերու սաղ կեղացոց: Էն օր ես եմ փեսեյ, զիմ դուշման չրեսնա»²⁴:

Վարելի է երևակայել, թե ֆաշիստական գազախցիկների նախատիպերը հանդիսացող հրկիզված գումերում և մարագներում քանի՛, քանի՛ տասնյակ հազարավոր հայեր են ողջակիզվել նախքան հրեաների Ողջակիզումը:

Պատմական այս իրադարձություններին առընթեր հյուսվել է նաև ժողովրդական երգը.

«...Սասուն գավառ անարտոներով,
Պարսպապար բարձր լեռներով,
Դեմ կանգնեց միշտ թուրք գորքին.
Սասուն բուրե փաք արյան հուր»²⁵:

«Տաք արյան հուր» էր բուրում նաև Վանի շրջակա գյուղերում, որտեղ թուրքերը հասցրել էին տեղում բնաջնջել հազարավոր հայերի: Այդ մասին է վկայել ամենայն

²³ Նույն տեղում, վկ. 1, էջ 74, 75:

²⁴ Նույն տեղում, վկ. 9, էջ 94, 95:

²⁵ Նույն տեղում, վկ. 627, էջ 619:

հայոց բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանը, երբ Ա. Շիրվանզադեի հետ ակա-նատես էին դարձել նրանց աներևակայելի դաժան գործողությունների հետքերին. «...Որտեղ հասցրել են՝ կոտորել են հայերին, - գրել է Հովհաննես Թումանյանն իր հուշերում, - գլխավորապես՝ տղամարդկանց ու հետները տարել գեղեցիկ կանանց: Եվ եթե ժամանակ են ունեցել, ռուսական բանակի և հայ կամավորների սարսափը շատ մոտ չի եղել, բարբարոսական զվարճություններ են հորինել. խաչել են, կենդանի մարդկանց զանազան մասերը կտրատել են, զանազան կերպ դասավորել, խաղեր են արել՝ մինչև կեսը դրել են պղնձի մեջ ու կեսից ներքև եփել, որ մյուս կեսը՝ կենդանի տեսնի ու զգա... Շիկացած երկաթներով կտրել են մարմնի զանազան տեղերը և կրակի վրա խորովել, կենդանի խորովել են: Ծնողների առաջ երեխաներին են կոտորել, երեխաների առաջ՝ ծնողներին...»²⁶:

Այդ ահավոր խժոժությունները նկատի ունենալով՝ ականատես վերապրող **Արծրուն Հարությունյանը** (ծնվ. 1907 թ., Վան) եզրակացրել է. «*Ինքնապաշտպանությունը ծնվում է, երբ ժողովրդի նկատմամբ բռնություն է լինում*»²⁷:

Ոստի Սասունում, Մուշում, Շատախում, Վանում, Բիթլիսում, Շապին-Գարահիսարում և այլ վայրերում մղված ինքնապաշտպանական հերոսամարտերը իթթիհատական կառավարության կիրառած բռնությունների դեմ ըմբոստացող արևմտահայության ազնիվ ոգորումներն էին, նրանց բողոքի ձայնը՝ ուղղված աշխարհին.

*«...Վան փոքրիկ քաղաք գավառակներով,
Լցվան դիակներ հարյուր հազարով,
Ներկվեցավ դաշտը կարմիր արյունով,
Ձայն Կոլին ամպեր, երկինք ու սապրդեր,
Այնպես կգոռան ու կհրամայեն,
Որ Եվրոպան և Ամերիկան լսեն»*²⁸:

Սակայն ո՛չ Եվրոպան և ո՛չ էլ Ամերիկան չմիջամտեցին, միայն ռուս զինվորներն ու հայ կամավորներն էին, որ սատարեցին... Հայկական կամավորական հինգ ջոկատների միավորումով ստեղծված Արարատյան գունդը 3.300 հայ կամավորներով ապրիլի 15-ին Քանաքեռ-Երևան-Էջմիածին-Իգդիր ճանապարհով մեկնում է Արևմտյան Հայաստան: Բայազետ հասնելով՝ նրանք միանում են գեներալ Նիկոլանի զորաջոկատին, որն առաջադրանք ուներ գլխավոր հարվածն ուղղել Վասպուրականի տարածքում թուրքական մեծաքանակ կանոնավոր զորքերի և քրդական ավազակախմբերի դեմ:

Շատախի ինքնապաշտպանական մարտերի ականատես **Անդրեաս Գյուլայանը** (ծնվ. 1905 թ., Շատախ) մանրամասնորեն պատմել է Վանի հերոսամարտի դրդապատճառները. «...1894-1896 թթ. տեղի ունեցած հայկական կոտորածներից

²⁶ Թումանյան Հովհաննես, *Երկերի ժողովածու*, հ. 6, Երևան, 1959, էջ 212, 213:

²⁷ Սվազյան Վ., *նշվ. աշխ.*, վկ. 40, էջ 147:

²⁸ Նույն տեղում, վկ. 628, էջ 619:

անցել էր քսան տարի, արդեն 1915 թ. գարունն էր: Երիտթուրքերը Կ. Պոլսից կարգադրել էին Վանի նահանգապետ Ջևրեթ փաշային, որը Թալեաթի, Էնվերի, Ջեմալի դաժան գործակարարն էր, կոտորել Վանի, Շարափի հայությանը:

Առաջին հերթին ձերբակալեցին և գլխարեցին Շարափի հայրնի ղեկավար Հովսեփ Զոլոյանին, որը ՀՅԴ-ի ղեկավարն էր Վանի կողմից նշանակված դեռևս 29 մարտի 1915 թվից: Նա Շարափի գայմագամի ծանոթն էր, բայց փողոցով անցնելիս նրան իր հինգ ընկերների հետ ձերբակալեցին ու տարան Շարափի Թաղ կոչվող կենտրոնը: Նրա ընկերներից էր Տիգրան Բաղդասարյանը, որը ռուս-թուրքական ճակատում վիրավորվել, ազատվել և եկել էր Շարափ: Նա գնում է և գայմագամին ասում.

– Ինչու՞ եք բանտարկել Հովսեփ Զոլոյանին, չէ՞ որ նա գավառի հայկական դպրոցների տեսուչն է և բանտարկության ենթակա չէ:

Շարափի գայմագամ Մեյթի բեյը, որը ֆրանսիական կրթություն էր սրացել, պարասիանում է.

– Ոչինչ, որ Հովսեփ Զոլոյանին ձերբակալել ենք: Նա սենյակում նստած է, շուրով ազատ կարձակենք իր ընկերներով, պայմանով, որ հիտուն-վաթսուն երիտասարդ թաղեցիների իրենց զենքերով պիրի բերեք հանձնեք մեզ, այն ժամանակ կազարենք Հովսեփ Զոլոյանին:

Տիգրան Բաղդասարյանը պարասիանում է.

– Թուրքական կառավարությունը արդեն հինգ-վեց ամիս է՝ զորահավաք է հայտարարել, և Թաղի բոլոր երիտասարդները զորակոչվում են՝ կռվելու ռուսների դեմ: Մենք գինված մարդ չունենք:

Գայմագամը պարասիանում է.

– Մենք ամեն ինչ գիրենք:

Դու մի ասի Շարափի ղեկավարությունը Հովսեփ Զոլոյանի անմիջական ղեկավարությամբ դեռևս մեկ-երկու ամիս առաջ՝ մարտ-ապրիլ ամիսներին 1915 թվի, հաշվի են առել Շարափի հիտունհինգ հայկական գյուղերում որ գյուղացին ինչ զենք և քանի պարթուն ունի: Կազմակերպել են խմբեր, որոնք Թաղի տներում և Շարափի կարևոր հայկական գյուղերում ինքնապաշտպանական մարտեր պիրի մղեն, երբ որ թուրքական կողմը դիմի հայասպանության: Իսկ Շարափում մտր տասներկու հազար հայություն կար, որից հազար երկու հարյուրը Թաղ քաղաքապրիպ ավանում: Այդ բոլոր ցուցակները գրնվելիս են եղել Հովսեփ Զոլոյանի գրպանում: Խուզարկության ժամանակ հայրնվել են:

Երբ Տիգրան Բաղդասարյանը գայմագամի մտրից վերադառնում է Թաղ իր տուն, հաջորդ օրը մի ուրիշ ընկերոջ հետ նորից գնում է գայմագամի մտր, որ նորից ինտրեն Հովսեփ Զոլոյանի ազատվելը: Բայց գայմագամը նորից նույնն է ասում: Բացի այդ, գայմագամը կարգադրում է իր ուսրիկաններին Շարափի երկու-երեք գյուղերում, տուրքեր հավաքելու պարտվակով, սպանել մի քանի հայի: Կարգադրված էր նաև քյուրդ ավազակապետերին, որ նրանք սպանեն Շարափի չորս-հինգ անմեղ հայ երիտասարդների: Այնպես որ թուրքերն արդեն սկսել էին հայերի բնաջնջումը:

Դեռ 1914 թ. ուշ աշնանից պահակախմբեր (որոնք գործունեություն էին կոչվում) էին դրված Շապուխի բոլոր մեծ գյուղերում, որոնց թվում երկու պահակախումբ դրված է լինում Սևրկին գյուղում, մի պահակախումբ գյուղի փնտրին մուր, իսկ մյուս պահակախումբը գյուղից հինգ կիլոմետր հյուսիս Արսոս լեռան ստորոտին, որտեղից սկսվում է պարմարան Ա-Դոյի խոտերով, «Շապուխի հոչակավոր ձորը», որի արևելյան կողմից Կաուկյան լեռնաշղթան է, մյուս կողմից Ռեզոնայաց լեռնաշղթան: Հյուսիսից դեպի հարավ ձորն է, որի հովիտներում, սարերի լանջերին տարածված են վարելահողերը, մարգագետինները:

Հովսեփ Չոլոյանի բանարարկության մանրամասները պարզելուց հետո Շապուխ Թաղ կենտրոնում հրավիրվում է գյուղերի փորձված, հասակավոր մարդկանց և երիտասարդների ժողովը, որոնք պիտի խորհրդակցեին, թե ինչ անեն: Որոշում են ընդունել ինքնապաշտպանության զինվորական մարմին:

1. Ընտրվում են երեք հոգի Տիգրան Բաղդասարյան, Սամվել Մետրոպոյան (Թաղից) և Ազար Սիմոնյան (Սևրկինից):

2. Որոշում են մեկ-երկու օրվա ընթացքում կրթել Թաղից դեպի հյուսիս Վան փանող հեռախոս-հեռագրի սյունները, որպեսզի գալիստապետը չկարողանա կապվել նահանգապետ Ջևղեթի հետ:

Հայերը ստրիանդակներ ունեին լուր ուղարկելու համար:

3. Այդ երկու օրվա մեջ ոչնչացնել Սևրկին գյուղում երկու պահակակետերը, որովհետև այդտեղից ճանապարհները գնում են Ուրանով և Հայոց ձորով դեպի Վան:

Ես անձամբ սկանսարես եմ եղել, իմ մոր հետ, գյուղի բարձունքներից մեկում այդ կովին, որը տեղի ունեցավ Սևրկին գյուղում: Որոշեցին, որ կանայք, փոքր երեխաները գնան սարերը, մինչև կոխվր վերջանա:

Մարտի 31-ին Արշակ Պետրոսյանի խումբը (Սևրկին գյուղից) Հաշկանց գյուղից գալիս է Սևրկին գյուղի եզրը և այնտեղ մնացած հայ կովողները հայրնի ֆեդայի Բագիկ Պետրոսյանի ղեկավարությամբ, գյուղի չորս կողմը մարտիկներ են դասավորել, և երբ Արշակ Պետրոսյանը հասնում է գյուղի եզրերը, ազդանշանով մի գնդակ է արձակում: Բագիկ Պետրոսյանը իր գյուղի փնտրից մեկի դիրքից բղավում է թուրքական պահակախմբի ղեկավարին Բայրի օմբաշին, անձնատուր լինել: Բայց թուրքերը անձնատուր չեն լինում: Եվ սկսվում է երկկողմանի կրակը: Թուրքերի պետքը գյուղի նորակառույց դպրոցի պարուհանում դիրք է բռնում և կրակում է հայերի վրա, երկկողմ հրաձգություն է տեղի ունենում: Ամբողջ գյուղը մեր աչքի առաջ ետում էր: Մենք մորս հետ սարում, քարի փակից տեսնում էինք: Մոր քառասուն կրակոց եղավ: Ամեն ինչ դադարեց: Երկինքը ամպոտ էր, բայց ցուրտ չէր: Ես, մորս ձեռքը բռնած, իջա ձորը, եկանք գյուղ, ինչպես այլ կանայք եկան գյուղ և պարմեցին, թե ինչ է տեղի ունեցել: Սպանվել է Բայրի օմբաշին, և իր օգնականն ու նրանց սակյարները իջևանատան պարուհանից իրենց հրացանները զցում են ներքև և ձեռքերը բարձրացնում, անձնատուր լինում: Մերոնք բանարարկում են նրանց՝ մի պառավ հայ կնոջ փանք: Սևրկին գյուղի կովի մանրամասները հասնում են Վան: Վանի նահանգապետ Ջևղեթ փաշան կանչում է հայ նշանավոր գործիչ Իշխանին (ղարաբաղցի), կարգադրում է նրան (Իշ-

խանր ընտրվել էր Վանի մեծը). «Մի քանի ուրիշականների հետ գնա Շարախ, տես ինչու է կոխվ լինում: Գնա՛, հանգարացրո՛ւ»:

Իշխանը դեռ Սևրկին գյուղի ճանիի կետը չհասած, ուրիշականների հետ, Հայոց ձորի Հիրճ գյուղում (Շարախ-Վանի մեջտեղում) մոտը վրա է հասնում: Թուրք ուրիշականայերը Իշխանին ստում է.

- Մոտը ընկավ, ինչպե՛ս շարունակենք: Արի Հիրճ գյուղում հանգարանանք, ստավորը գնանք Շարախ, հանդարտեցնենք հայերին:

Բայց դա խաբեություն էր: Երբ Իշխանը իր չորս ընկերներով գիշերում է, թուրք ուրիշականները նրանց սպանում են, գիշերով թաղում, հողն էլ վրան ծածկում: Նույն օրը Ջևրեթ փաշան կանչում է Պոլսի մեջլիսի անդամ Վուսթյանին, որը գործում էր Վանում: Տանում է Վանս լճի ափ, Ավանց գյուղը, քար է լցնում րոպրակի մեջ, կապում է նրա վզին և Վանս լճի մեջ խեղդում: Բայց, բարեբախտաբար, Վուսթյանին հաջողվում է մինչ այդ մի նամակ գրել Արամ Մանուկյանին, որը Վանի ինքնապաշտպանության ապագա ղեկավարն էր: Մի երկրորդ է գրում, տալիս իր կնոջը, որ եթե Ջևրեթը Արամին կանչի, նա չներկայանա, քանի որ նրան էլ կապանեն»²⁹:

Վերոհիշյալ ականատես վերապրող **Երվանդ Շիրակյանը** նկարագրել է Վանի հերոսամարտի սկիզբը. «...Երբ լուրը հասավ Վան, վանեցիները կազմեցին Ռազմական խորհուրդ և պարիսպավորեցին Վանը, դիրքեր սարքեցին: Իսկ Վանի մեջտեղում կար թուրքական դշու: Վանեցիները այն վառեցին և մեջտեղից վերացրին»³⁰:

Ականատես վերապրող **Պատրիկ Սարոյանը** (ծնվ. 1906 թ., Վան) նկարագրել է հերոսամարտի սկիզբը. «... Սկսվեց կոխվը: Հայերը լսել էին, որ թուրքերն ստում են. «Վանը թուրքերին պետք է մնա»: Մի քանի օր ստաց թուրքերն ու քրդերը հարձակվել էին քաղաքի հայերի խանութների վրա, թալանել էին: Վանում գործում էին դաշնակցական, ռամկավար և հնչակյան կուսակցությունները, որոնք, վրանգը տեսնելով, միացան և հանդես եկան միասնաբար: Քաղաքում քերդի վրայից անընդհար հրացաններով կրակում էին: Երկու հորեղբայրներս՝ Ղևոնդն ու Մարտիրոսը, սկսեցին մասնակցել կոխվներին: Մարտիրոսը ընտանիք ուներ, իսկ Ղևոնդը ամուրի էր: Նրանց հաց ու ջուր ես ու Վրույրը՝ Մարտիրոսի տղան, տանում էինք, որ ուրեն: ... Մայիսի սկզբին սկսվեց թնդանութների որոտը: Մեր տղաներին մեր մայրերը աղջկա շորեր էին հագցրել և երեսները ցեխուրել էին: Թուրքերը նոր տեսակ թնդանութներ էին օգտագործում, որոնք ականներ էին գցում մեր տների վրա: Դրանք երկար հավանգի ձև ունեին: Հաճախ չէին պայթում, մեր կանայք զգուշությամբ ականազերծում էին»³¹:

Ականատես վերապրող **Սիրակ Մանասյանը** (ծնվ. 1905 թ., Վան, Կեմ գյուղ) շարունակել է նախորդի միտքը. «...Ամեն առավուր Վանի փողային նվագախումբը նվագելով մնա էր գալիս երեխաները նրա երևից: Արդեն Վանի ապարամբությունն սկսված էր: Մի հայ ասաց մեզ երեխաներիս. «Գնացե՛ք փամիուշտներ հավաքե՛ք,

²⁹ Նույն տեղում, վկ. 26, էջ 619:

³⁰ Նույն տեղում, վկ. 41, էջ 147:

³¹ Նույն տեղում, վկ. 38, էջ 144:

բերե՛ք, որ նորը պարբերաբար»: Մենք գնացինք փամփուշտներ հավաքեցինք, փվեցինք արհեստանոցին:

Հասավ օրը, երբ կոփվի ուժեղացավ Վանում, Այգեարանում: Վասպուրականցիները, որ հավաքվել էին այնտեղ, մեծ կամքի ուժով պաշտպանեցին և՛ Այգեարանը, և՛ Վանի կենտրոնը Քաղաքամեջը: Մերոնք ուժեղ մարտեր մղեցին և՛ Այգեարանում, և՛ Քաղաքամեջում: Թուրքերը լսելով, որ ռուսական զորքը Սալմաստից գալիս է Վան, խուճապահար սկսեցին հեռանալ: Մերոնք հարձակվեցին, ոչ միայն թուրքերին ոչնչացրին, այլև մեծ ավար ձեռք բերեցին հրեյանի, փամփուշտներ և այլն»³²:

Իսկ ականատես վերապրող **Մանվել Մարությանը** (ծնվ. 1901 թ., Վան, Բերդաշեն գյուղ) ներկայացրել է վանեցիների ինքնապաշտպանության կազմակերպված բնույթը. «...Մոտ երկու հարյուր հոգի զենքի փակ էին, չորս հարյուր հոգի դիրքերն էին պարբերաբար գիշերները: Ով մթերք ուներ, բերավ Առաջնորդարան: Ամեն մարդ պաշտոն ուներ: Այգեարանի միջից մի խենթ աղջիկ որկել էին, որ հայերից լուր առնեն, բայց նա վերադարձին սպանվեց: Մեկ թուրքի կաշառեցին, որ երկրորդ փանի Քաղաքամեջ, որով հայրնում էին, թե մեկ շաբաթ դիմացեք, ռուսական զորքը գալիս է: Թուրքերը, այդ լսելով, կամաց-կամաց հեռացան: Մենք երեխա էինք, բայց չէինք վախենում, փամփուշտ էինք հավաքում: Հայրս ճարտարապետ էր, դիրքերու շինությունը կհսկեր: Քահանաները և վարդապետները ևս կովում էին: Թուրքերը քյուրդերին էին զգում մեզ վրա: Հիշում եմ, երբ կոփվր վերջացավ, մի թուրք եկավ, սասց. «Ամբողջ մորթված դիակներ են: Քահանան մորթված է եկեղեցու շենին, գլուխը Մարիամ Աստվածածնի նկարի ստաջ է դրված»:

Թուրքական բանակից հետո ո՞ր գյուղը մերանք, դիակներ էին, գազազած շները, կարուններն ու անզդները հոշոտում էին դիակները, որոնց թուրքերը սպանել էին ու լցրել փոսերի մեջ. նրանք ստանց աղոթքի հողին հանձնվեցին: Վասպուրականցիները երեսուն-քառասուն զոհ փվեցին, բայց անպաշտպան ժողովրդից հազարներ զոհվեցան: Ես ինչ որ պատմում եմ, ականատեսի հուշերն են: Ռուսական բանակը մորեցավ: Առաջ կամավորական բանակը մտավ, և մենք փրկվեցինք: Եթե նրանք չգային, մենք էլ Ուրֆայի, Շապին-Գարահիսարի նման կոչնչանայինք:

Մենք երիտասարդներս, գնացինք կամավորներին դիմավորելու: Առաջին խումբը Նժդեհի խումբն էր, որ եկավ: Այդ խմբի մեջ իմ մորեղորդ փղան էլ կար: Այդ գիշեր մեզ հյուր եկավ Նժդեհը»³³:

Վերոհիշյալ ականատես վերապրող **Երվանդ Շիրակյանը** նկարագրել է ռուսական զորքի և հայ կամավորների մուտքը Վան. «...1915 թ. սպրիլի 6-ից մինչև մայիսի 4-ը մենք պաշտպանվում էինք շար հաջող: Մայիսի 4-ին ռուսական զորքը մտավ Վան, որի մեջ էր վեց հազար հոգուց բաղկացած հայկական բանակը՝ Զորավար Անդրանիկի ղեկավարությամբ: Ռուսական ղեկավարությունը ընտրեց Վանի ղեկավար Արամ Մանուկյանին: Այսպես սարեցինք մինչև հուլիսի սկիզբը»³⁴:

³² Նույն տեղում, վկ. 35, էջ 139:

³³ Նույն տեղում, վկ. 32, էջ 133:

³⁴ Նույն տեղում, վկ. 41, էջ 147:

Վերոհիշյալ ականատես վերապրող **Սիրակ Մանասյանը** շարունակել է դեպքերի նկարագրությունը. «...Մայիսի 6-ին Վանի քերդի վրա ծածանվեց Հայաստանի դրոշակը: Վասադուրականցիները մեծ սիրով ընդունեցին ռուսական զորքերին և հայ կամավորներին Անդրանիկ փառալուսի ղեկավարությամբ: Երբ ուրախություն էր համարարած, մեզ մտրեցավ մի ռուս օֆիսեր և նկարեց՝ ես էի, մայրս էր և եղբայրս: Այդ ժամանակ սկսում է Ռուսաստանի հեղափոխությունը, որը հարկադրեց ռուսական զորքին ելք վերադառնալ Ռուսաստան, որոնց հետը նաև շարքաղթականները դեպի Հայաստան»³⁵:

Ականատես վերապրող **Պատրիկ Սարոյանը** նկարագրել է Վանի հերոսամարտի հաղթանակը և թուրքերի փախուստը. «...Մայիսի 5-ին, երբ հաղթանակը եղավ, թուրքերն սկսեցին փախչել նավակներով՝ ծովի վրայից: Երանք փախցնում էին իրենց ընտանիքներին: Հաղթական վանեցիները մեծ նվազախաբով Այգեստանից եկան Քաղաքամեջ և միմյանց սկսեցին համբուրել:

Այգեստանը Քաղաքամեջից հեռու էր չորս-հինգ կիլոմետր փարածությամբ: Հեղու ռուսական զորքը մտրեցավ Վանին: Հայրս ինձ բարձրացրել էր իր ոստիկան, որ ես լավ տեսնեմ: Վերջապես լավեց ձիերի դուրսը: Առաջին հերթին Վանին մտրեցավ Անդրանիկը, հետո՝ Դրոն, Համազասպը, Գայր: ...Հեղու գեներալ Նիկոլասը կազմակերպում է Վանի կառավարությունը, որը և սկսում է գործել:

Հուլիսի 15-ին գեներալ Նիկոլասը պահանջում է, որ հայերը գաղթեն, որ թուրքական զորքը հսկայական ուժ է սրացել և հարձակման է պատրաստվում: Հայ ղեկավարները՝ Արամ Մանուկյանը և այլք, հրաժարվում են գաղթել և ասում են գեներալ Նիկոլասին. «Մենք առանց օգնության հաղթեցինք, մենք ունենք կամքի ուժ, որ պաշտպանենք մեր երկիրը», բայց Նիկոլասը և Անդրանիկը, որպես ղեկավար, ռուսների հետ համաձայնվում են նահանջել: Տիրեց իրարանցում»³⁶:

Երվանդ Շիրակյանը նկարագրել է իրենց՝ վանեցիների կազմակերպած ժողովը, որպեսզի չգաղթեն. «...1915 թ. հուլիսի սկզբին ռուսական ղեկավարությունը կարգադրեց հայերին գաղթել: Վանեցիները ընդհանուր ժողով կազմակերպեցին, որտեղ բոլորն ելույթներ ունեցան երիտասարդները, որոնք չէին համաձայնվում գաղթել, բայց և այնպես մեծերը համաձայնվեցին»³⁷:

Իսկ շատախցի **Անդրեաս Գյուլանյանը**, որը մանրամասն պատմել էր Վանի հերոսամարտի դրդապատճառների մասին, անդրադարձել է նաև ռուս գեներալի գաղթի հրահանգին. «...1915 թ. հուլիսի վերջերին ռուսները Վանս լճի հյուսիսային և հարավային մասով միանում են, սակայն այրյալ տեղի է ունենում մի դեպք: Թուրքերին հաջողվում է յոթ կիլոմետրով ձեռքով ճակատը, և ռուսները նահանջում են: Հինգ-վեց օրվա մեջ կոպեղով ելք են քաշվում մի քանի հարյուր կիլոմետր, հասնում են Արաշկերտ, Արաղայի դաշտը, մինչև Բերկրի են հասնում: Սրտեղծվում է վրանագ Վանի հայրության համար:

³⁵ Նույն տեղում, վկ. 35, էջ 139:

³⁶ Նույն տեղում, վկ. 38, էջ 144:

³⁷ Նույն տեղում, վկ. 41, էջ 147, 148:

Վանում գեներալ Նիկոլայը կանչում է Արամ Մանուկյանին, ասում.

- Վանում մոր քսանչորս հազար հայ բնակչություն և գավառների գաղթականություն կա կուրակված, ժողովրդին պետք է գաղթեցնել Արևելյան Հայաստան:

Սկսվում է Վանի նահանգի և Շարահի գավառի գաղթը: Այն սկսվեց օգոստոսի սկզբին»³⁸:

Եվ երբ ռուսական զորքերը նահանջում են, ստիպված նրանց հետ Արևելահայաստան է գաղթում նաև Վանի, Մասունի, Շատախի, Շապին-Գարահիսարի, Բիթլիսի, Ալաշկերտի, Բայազետի, Բաբերդի, Էրզրումի և այլ բնակավայրերի հայությունը: Նրանք արցունքներով, բայց ճարահատյալ, թողնում են իրենց Երկիրը՝ հազարամյակների բնօրրանը, ու մղկտալով ընկնում են գաղթի ճամփան:

Գաղթի ողբերգությունը ճաշակած ականատես վերապրող **Եղիազար Կարապետյանը** (ծնվ. 1886 թ., Մասուն) գաղթականների անունից հրաժեշտի խոսք է գրել իր հուշ-վկայության վերջում. «...Թոյլ զովեք կանգնել այս բարձր սարի վրա, վերջին անգամ «Մնա՞ք բարով» ասել որբացած հայրենիքին, նրա սրբավայր փաճարներին, հուշարձաններին, ծաղկաբույր լեռներին, արգավանդ դաշտերին, գետերին ու աղբյուրներին և որպես գաղթական մարդ՝ իմ սակավաթիվ հայրենակիցների հետ հյուրընկալվել ու ապրել դեռ սովի, գաղթի ու արյունահեղության մայրնված Արևելյան Հայաստանում»³⁹:

Այդ ազգային աննկարագրելի վիշտն իր հորինած եղերերգի մեջ է խոսացրել մշեցի վերապրող **Շողեր Տոնոյանը** (ծնվ. 1901 թ.).

*«Անրեր թողինք Մշո անուշ դաշտ-դուրան,
Սուրբ օթևան, փուն ու փանիք ու վաթան,
Մարտոռ ու վանք, գիրք ու կանոն, Ավետարան,
Մասց անրեր, մնաց ընկալ շան բերան»⁴⁰:*

Գաղթի ճամփան իսկական ողբերգություն էր: Ականատես վերապրող **Աղասի Քանթանյանը** (ծնվ. 1904 թ., Վան) դառնությամբ վերհիշել է. «...Գաղթը ահավոր իրադարձություն է մի ժողովրդի համար, որը դարեր շարունակ ապրել է իր հարազար երկրում: Մեր ընտանիքն էլ պատրաստվեց: Մայրիկիս ղեկավարությամբ որոշվեց, թե ինչ վերցնենք մեզ հետ, որ դիմանանք փասը օրվա հետիոտն ճամփորդությանը:

Մեր հարազար փունը մենք թողել ենք 1915 թ. հուլիսի 13-ին, ժամը փասնմեկին: Նախքան փնից դուրս գալը մայրիկս հավաքեց ընտանիքի անդամներին, լացակունսճ համբուրեց բոլորին և ասաց մենք գնում ենք դժվարին ու անհայր մի ճանապարհ, թե ինչ կպարտահի մեզ հետ չգիրենք: Ձեր ինտիրն է, որ դուք դիմանաք և խոճապի մեջ չկորցնեք հայրիկին ու մայրիկին:

³⁸ Նույն տեղում, վկ. 26, էջ 120:

³⁹ Նույն տեղում, վկ. 1, էջ 81:

⁴⁰ Նույն տեղում, վկ. 653, էջ 630:

Մենք Կոմիտասի դուրս եկանք: Դուրս չհասկեցինք, մի րեասակ քարացել էինք, դարձել էինք անգամ: Սկսեցինք շարժվել դեպի գլխավոր փողոցը Խաչատրյան: Տներեց նորանոր ընտանիքներ էին դուրս գալիս և միանում իրար: Թափորը մեծանում էր ու շարժվում դեպի առաջ: Մենք մինչև Բզդիք հասնելը քարացել օր ճանապարհ անցանք, անձրևի փակ, արևի փակ, ցեխերի մեջ կիսաքաղց ու ծարավ: Ճանապարհին քրդերը հաճախ վրա էին փայխու, մարդկանց կոտորում, թալանում: Դա հարկապես րեղի ունեցավ Բանդիմահու կամուրջի մոտ, որտեղ կոտորվում էր րեղի ունեցում: Այդ կամուրջից ինչքան մայրեր, երեխաներին գրկած, ջուրն են նետվել, որ թուրքերի ու քրդերի ձեռքը չընկնեն: Ճանապարհին ուլքեր սպանվում էին, ուլքեր մահանում էին, թողնում էին ճանապարհի եզրին, շար դեպքերում ծածկում էին հողով, շար դեպքերում ոչ: Անթաղ դիակներ փնտրելով ես այնպես եմ ազդվել, որ սրացել եմ փխրացավ, և մինչև հիմա այդ շարունակվում է: Ես լիաթոք չեմ կարող ուրախանալ»⁴¹:

Վանեցի գաղթական **Վարազդատ Հարությունյանը** (ծնվ. 1909 թ.) ևս նկարագրել է գաղթի ճանապարհին ժողովրդի կրած դժվարությունները. «...Խաչատրյան փողոցից դուրս եկանք: Մեր ունեցածը բարձել էինք կովի վրա, որն իր համար անսովոր բեռը իր թիկունքից գցեց ու փախավ: Սրիպված մեր ունեցածը մենք շալակեցինք, դուրս եկանք Վանից, դեպի Բերկրի բարձրացանք:

Բանդիմահու կամուրջով անցնելիս վանեցիները շար գոհ ունեցան: Կամուրջը նեղ էր, այնքան ցավալի էր... Ամենից կարտաղի կոնվերտի մենք հանդիպեցինք Բերկրիի մոտ: Ռուսական զորքերը երեխաներին վերցրել էին ռուսական ֆուրգոնների վրա, և քրդերը, որոնք էն ժամանակ վարձված էին հայերին կոտորելու համար, հարձակվեցին մեզ վրա: Ֆուրգոնները շուտ էին գալիս: Երեխաները ջուրն էին թափվում, և մեզ ուղեկցող ռուս զինվորները քրդերին թռեցին, որ ձորի բերանը բացեն: Նրանք քրդերին թռեցին, ձորի բերանը բացեցին, իրենք վերադարձան: Ինձ նսրեցրել էին ֆուրգոնի մեջ»⁴²:

Ականատես վերապրող **Արծվիկ Թերեզյանը** (ծնվ. 1910 թ., Վան) արցունքներով է պատմել. «...Մենք ութը հոգի էինք գաղթի ժամանակ: Ճանապարհը շար դժվար էր, բոլորը հոգնած էին, սոված: Ճաննին մեռածներին թողնում էինք ու առաջ անցնում, քանի որ թուրքերը մեզ հերապստում էին: Ռուսական զորքը մեզ փրկություն էր անում: Սուխարի բաժանեցին: Մենք մնացինք անտեր, անտիրակ: Որք մանուկներին հավաքում էին, ինձ ու քրոջս Արմիկին ևս դրեցին փակ սայլի մեջ ու փարան նստի Բզդիք, սպա՛ Անիպեմզա, հետո՛ Երևան. Նորքի Ս. Ասրվաձաձին եկեղեցու մոտ էր մեր մանկատունը, որի ղեկավարն էր օր. Ազնիվը: Այդ մանկատունը Ամերկումի մանկատունն էր»⁴³:

Վերապրող **Սրբուհի Մուրադյանը** (ծնվ. 1911 թ., Բիթլիս, Ս. Խաչ գյուղ) նույնպես իր արտառույց հուշերն է պատմել գաղթի ճամփի մասին, երբ թուրքերը հետապնդել են իրենց. «...Մի բացատրում շար գաղթականներ էին եկել հավաքվել երկրի փարքեր

⁴¹ Նույն տեղում, վկ. 33, էջ 135:

⁴² Նույն տեղում, վկ. 48, էջ 162:

⁴³ Նույն տեղում, վկ. 49, էջ 163:

գալաւաններից: Եկել էին, մի աղբյուրի մոտ նստորեւ, մի քիչ ջուր խմել, հանգաւրացել: Այդ խմբերի մէջ էինք նաև մենք: Կարապիկ մայրս խորջինի երկու աչքերի մէջ դրել էր իր փոքրիկ երեխաներին՝ միակ տղա Մուրադիկին և մի աղջկան, իսկ երկու մեծ աղջիկներս՝ ես ու քոյրս, նրա ձեռքերից էինք բռնել: Հանկարծ մի թուրք հայրնալեց. նա տեսավ մորս կախարդիչ գեղեցկությունը և քարացավ, հեպոտ սկսեց կրակել մեզ երեխաներիս վրա, որ մորս փախցնի: Բայց մայրս իր սննդաբու տակից հանեց արքա-ճանակը և կրակեց նրա ճակարկին: Թուրքը ընկավ, բայց ես էլ էի վիրավոր: Ես ձեռքս երկարացրի, մորս փեշը հագիվ բռնեցի: Նա տեսավ, որ ես վիրավոր եմ, տարավ ինձ աղբյուրի մոտ, վերքս մաքրեց, լվաց, ջուր խմեցրեց: Մի քարայրում գիշերեցինք: Թուրքերը գիշերով հարձակվեցին մեզ վրա ու կրակեցին: Մայրս իր մարմնով մեզ վրա պառկեց, որ մեզ գնդակ չկանի: Երբ թուրքերը հեռացան, մայրս մեզ մեկիկ-մեկիկ համբուրեց: Բայց Մուրադիկ եղբորս արյունը նրա բերանը լցվեց: Մայրս շարքաց եղավ ու ողբաց, ձեռքերով գերեզման փորեց նրա համար, ու լուսադետին մենք ճանմիս ընկանք: Բավական գնացել էինք: Հանկարծ ձիերի դոփյուն լսվեց: Մայրս կարծեց թուրքերն են կրկին հարձակվել, մեզ ասաց.

- Ավելի լավ է՝ Արագ գետի ջրի մէջ նետվենք, քան թե թուրքերի ձեռքն ընկնենք:

Խեղճ մայրս խորջինը ուսին դրեց մեջը երկու երեխայով, իմ ձեռքը բռնեց, և ջուրը նետվեցինք: Բայց եկողները ոռու զինվորներ էին, զգացին, որ մայրս հուսահատությունից իրեն և մեզ գցեց ջուրը, իսկույն նետվեցին ջրի մէջ և մեզ ազատեցին, տարան ոռու գեներալի մոտ: Մայրս որպէս շնորհակալություն հանեց իր հրացանը և տվեց ոռու գեներալին ու ասաց, որ դրանով ինքը մի թուրք ասկյար է սպանել»⁴⁴:

Գաղթական դարձած **Վարդուհի Փոթիկյանը** (ծնվ. 1912 թ., Վան) ցավագնորեն է վերհիշել այդ սարսափելի թոհուրոհը. «...Ժողովրդի հետ գալիս էինք: Ճանմիկն ես կորա: Ռոսս զինվորները ինչքան կորած երեխեք կային, հավաքել լցրել էին կաշկի (սայլակ - ոռու.) մէջ: Ճանմիկն գիտե՞մ ինչ տեսանք... Ա՛խ, իմ դուշմանը չտեսնա էդ օրը: Վոյ, սև ըլրեր էդ օրը: Մենք եկել հասել ենք Բերկրիի կարմունջի մոտը: Մեկ էլ ժողովուրդը գոռաց՝ փախեք: Մթանը տեսանք, Բերկրիի ձորը նեղ ձոր էր, գետը չհասած քրդերը վրա տվեցին: Հայերը, որ փախնում էին, ուրները սոթ էր տալիս, ընկնում էին գետը, իսեղդվում: Ո՛րը սնաստունով էր ուզում անցնել, ո՛րը մտնում էր ջուրը՝ ջուրը տանում էր: Գոռում էին, ճչում, լաց լինում: Քրդերը կրակում էին մեզ վրա: Մերը մանուկը ուրացավ...

Անտեր մնա Բերկրիի գյալին, ինչքան մարդոց գլուխ կերավ...

Ռոսաները ինչքան կորած երեխա կար, հավաքել, լցրել էին մի ջրի մէջ: Ես երկու ամիս մնացի ուսների մոտ: Օղորմնած մերս եկավ ինձ գրավ...»⁴⁵:

Ականատես վերապրող **Ղազար Գևորգյանը** (ծնվ. 1907 թ., Վան, Հայոց Ձոր, Հնդատան գյուղ) ևս նկարագրել է գաղթի ճանմիկ դժվարությունները. «...Արևնա-մուր էր: Հանկարծ կիրճի հարավային կողմից լսվեց հրացանների կրակոց, և զիյանցի քրդերի լուրն հնչեց՝ խիեք, հայ՝ խիեք: Նրանք կամուրջի ելքը կորեցին: Ուննաք էլ

⁴⁴ Նույն տեղում, վկ. 21, էջ 113:

⁴⁵ Նույն տեղում, վկ. 54, էջ 166, 167:

քարավանի ելույթից եկողների ճամփան կտրեցին, իսկ զիւանցիների որոշ մասը, թաքնված ժայռերի հետևում, կրակում էր անցնող գաղթականների վրա՝ հոյս ունենալով, որ նրանք, անցնելով ինքնապաշտպանության, կթողնեն իրենց ունեցվածքը, և իրենք էլ կհատիչվակեն։ Մակայն Վանի նահանգի հերոս ժողովուրդը, որը կարողացել էր մինչև այդ պաշտպանել իր պատիվը համիդյան ավազակախմբերից, մեծ զոհեր տալով, չհուսահատվեց։ Բայց եղան նաև մարդիկ, որոնք իրենց ներքեցին Բանդիմահիի արնթաց ալիքների մեջ՝ հոյս ունենալով անցնել մյուս ափը, սակայն ալիքները տարան նրանց։

Ջինված կամավորները անմիջապես դիրքավորվեցին։ Մակայն քրդերը նախօրոք մրափածված անրացել էին քարածայռերին, ունենալով բարձր դիրք և միևնույն ժամանակ անտեսանելի կրակում էին անգոր գաղթականների վրա։ Շարերը զոհվեցին։ Սրկեցին նաև անասունները։ Այսպես րևեց երկու ժամ, մինչև որ օգնության հասավ Բերկրի գյուղում հանգարացող կազակական մի կայազոր։ Կամուրջն ազարվեց։ Այդ գիշեր, առանց հանգիստ առնելու, գաղթականությունը շարունակեց իր ճանապարհը։ Կարծես բախարը մեզ ժպտաց։ Կակոն, լինելով ճարպիկ, գյուղի մի քանի երիտասարդների հետ զբաղված էր անասունների ինսամբով։ Իսկ ես և մայրս, մեր եզները բարձած, գյուղացիների հետ շարժվում էինք առաջ։ Հասնելով Բերկրի մեզ այլևս թույլ չըվին առաջ գնալ, կայազորի հրամանատարը հաղորդեց, որ օգնական ուժեր են ուղարկել, մի քանի ժամից ճանապարհը կազարվի։ Մի գիշեր մնացինք Բերկրիում։ Հաջորդ առավոտյան շարունակեցինք մեր ճանապարհը։ Մինչև մեր շարժվելը հասավ նաև Կակոն իր ոչխարի հուրերով, և մենք նորից բռնեցինք մեր գաղթի ճամփան։

Անցնելով կամուրջով կիրճում մենք սկանաարես եղանք մեր գաղթական հարսզարների դիակներին։ Թե ինչպիսի րեսարան էր, սուկայի է անգամ վերհիշել, չնայած որ հայր այդպիսի րեսարանների շար է արժանացել թուրք բարբարոսների կողմից։

Ես միայն կվերհիշեմ մի դեպք մի մարդու մասին, որը իր ժամանակին մեր գավառի համար եղել է հեղինակավոր դեմք, եղել է մեր գյուղի րերը։ Դա Մկրտիչ աղան էր։ Բնակվում էր Վան քաղաքում։ Ինքը, լինելով կալվածատեր, մեր գյուղը իր նախնիների կալվածքն էր եղել, գյուղում ուներ հիանալի կառուցված րուն-բերդ, որը երկուհարկանի էր, դեռ մինչև գաղթը մնում էր նրա այգին՝ հինգ-վեց հեկտար տարածությամբ, երեք մետր բարձրությամբ պարսպապար։ Գյուղի եկամտի կեսը պատկանում էր նրան։ Գյուղում նրան կոչում էին Մկո (Մկոյի պարիսպ, Մկոյի բերդ, Մկոյի արրեր և այլն)։ Ահա գաղթի այդ ճանապարհին մենք հանդիպեցինք նրան մի սայլի վրա նստած՝ հովանոցը գլխի վերևը բռնած։ Գաղթի ճամփին նա զոհ գնաց մի պարսիական գնդակի։ Երևելի կալվածատիրոջ անհատունակ մահը կարծես ի ցույց էր բերող անցնող գաղթականներին, որպեսզի նրանք չցավեին իրենց կորցրածի համար։

Անցնելով Բանդիմահու կամուրջը մենք մեզ զգացինք կարծես ազատ վրանագնեից։ Մի քիչ հանգիստ առանք, որպեսզի ուժ հավաքենք գալիք ճանապարհի համար։ Թե քանի օրից հասանք Իգդիր, այդ չեմ հիշում։ Հիշում եմ, երբ հասանք Իգդիր՝ Ռուսահայաստանի մեջ, սկսեցինք վաճառել մեր անասունները րեղացի հայերին թող-

նեղով մի քանի բարձկան անասուններ, որոնց բարձեղով մեր ուրելիքը՝ առաջացանք դեպի Երևանի նահանգի մի շարք գավառներ, ինչպես այն նախարեսել էր կառավարությունը»⁴⁶:

Ականատես վերապրող **Թովիկ Բաղդասարյանը** (ծնվ. 1901 թ., Վան, Հայոց Ձոր, Հնդստան գյուղ) շարունակել է նախորդի պատմածը. «...Հարյուր հազարավոր գաղթականներ լցվել էին, որոնք իրենց փրկությունը համարում էին Երևան հասնելը: Մորս, երեխաների հետ հասանք Բանդիմահու փրփրադեզ գեղը: Ես խնդրեցի մորս, որ գնամ ջուր շիեմ երեսս: Ես գնացի, հանկարծ կարկրաբեր մի բան սկսվեց: Քրդերը պաշարել էին հանդիպակաց ձորի վերին մասը, կրակում էին, մարդիկ գրորվում էին: Ես տեսնում էի, թե ինչպես եկողներն իրենց գցում էին ջուրը: Ես էլ հանվեցի, նեղվեցի ջուրը: Մինչև գետի կեսը որ հասա, ջրի հոսանքը ինձ փարավ ներքև: Դիակները հարյուրներով գալիս էին իրար ետևից, քշվում էին դեպի ծով: Հանկարծ մի փեշ կպավ ինձ, մի կին բռնել էր ծառից: Ես նրա փեշից կպա ու կամաց-կամաց դուրս եկա: Ես էդ կնոջ ազգաբաժն եմ: Ո՛վ էր այդ կինը՝ չգիտեմ: Դուրս եկանք գեղից՝ մրսում եմ, դողում եմ: Ես մի ռուս զինվորի խնդրեցի, որ մեզ նարեցնի ձիու վրա: Ձին չգնաց: Իջա: Տեսա՛մ մի կով կա: Բեռնակիր կովի ջվախները ընկել էին, մեջը գաթա կար: Ես սոված էի, կերա: Մի մարդ ինձ նարեցրեց կովի վրա ու կասեց պարանով: Ժողովուրդը գոռում, գոչում է, ամեն մեկը իր հարազատին է փնտրում:

Ես էլ երեկոյան մյուսների հետ մի տեղ հասա, նարեցինք հանգստանալու: Ես իջա, կովի պարանը կասեցի ուրբիս, պառկեցի: Մրսածում եմ՝ ինչ եղան մերոնք: Մեկ էլ մի ձայն լսեցի, տեսնեմ՝ ամուսնացած քույրս է: Փայթաթվեցինք: Ես կովի հետ առաջ գնացի: Գրա մորս, քույրերիս, մորաքույրս նարել էր կանաչների վրա՝ վայ-վոյ էին անում, ողբում էին իմ մահը: Հանկարծ ինձ որ տեսան, ձեռքերի վրա բարձրացրին: Ծարունակեցինք, հասանք Աբաղայի դաշտը, հետո Օրգով, որը ռուսական սահմանն էր: Առաջին օգնությունը հայերին տվին, հաց քերին, բաժանեցին: Մենք սկսեցինք առաջին անգամ ախորժակով բոքոն ուրել: Երկու-երեք օր մնացինք, հետո Իգդիրի վրայով դեպի Էջմիածին եկանք»⁴⁷:

Վանեցի **Վարագդատ Հարությունյանը** շարունակել է վերջինիս միտքը. «... Արաքս գետն անցանք: Եկանք, Էջմիածնի վանքի պատերի տակ գաղթականները լցված, տիֆի համաճարակից օրական հարյուրավոր մարդիկ էին մեռնում: Վիճակը շար ծանր էր: Տներն անգամ հիվանդանոց էին դարձել: Եղբայրս՝ Գուրգենը, երբ մահացավ, ես տեսա, թե ինչպես փայրը թարս ու շիրակ շարում են իրար վրա, այնպես էլ մեռելներին էին իրար վրա շարում, որ գիշերը փանեն եղբայրական գերեզմանը գցեն:

Հայրս տեսավ, որ մենք ես պիտի մեռնենք, մեզ հավաքեց, փարավ Թիֆլիս: Այնտեղ էին հորեղբայրս՝ Տեր-Հարությունյաններն իրենց ընտանիքով, որոնք 1896 թ. դեպքերից հետո գաղթել էին: Ես, մայրս, հայրս, եղբայրս՝ Արծրուն Հարությունյանը

⁴⁶ Նույն տեղում, վկ. 42, էջ 150:

⁴⁷ Նույն տեղում, վկ. 31, էջ 129:

Արաքսյայի հայրը: Մեզ տեղավորեցին Արամյան հիվանդանոցում: Այնտեղ տիֆից վահանավեց հայրս:

Մենք մեզ գրանք որբանոցում: Ես, քույրս և եղբայրս Բարեգործականի որբանոցում ենք մեծացել, որի շեֆությունը Հովհաննես Թումանյանն էր իրականացնում: Ես որդեգրել էր երեք տղաների՝ սպազա բանաստեղծ Վաղարշակ Նորենցին, գրականագետ Նորայր Գարսիանյանին և Միհրան Թյությունջյանին: Թիֆլիսի Ծիրանավոր վանքի բակում էր որբանոցը: Ուխտավորները գալիս էին մաքաղ անելու, և մենք սնվում էինք, բայց հետո դժվարացավ:

Մեր հայոց լեզվի ուսուցիչ Ծերուն Թորգոմյանը հրատարակում էր «Համբավաբեր» հանդեսը, 1916 թ. մարտ ամսվա համարում լույս է տեսել մեր որբանոցի լրիվ ցուցակը: Այդտեղ ես երկու հարյուր չորս համարում եմ, ընդամենը յոթը տարեկան, եղբայրս ինը, քույրս՝ տասնամեկ տարեկան: Ծաված օրս հայրնի չէր, ես գրեցի նոյեմբերի 29-ը հայ ժողովրդի վերածննդի օրը»⁴⁸:

Ուշագրավ է, որ գրեթե բոլոր գաղթական վերապրողներն առանձին երախտագիտությանը են հիշում ոռու զինվորների մարդկային ու հոգատար վերաբերմունքը, ինչպես նաև հայ կամավորների նվիրվածությունը տառապյալ գաղթականների նկատմամբ:

Հիշարժան է **Պարույր Խաչատրյանի** (ծնվ. 1908 թ., Ալաշկերտ) վկայությունը. «Մեծ եղեռնի ժամանակ ես փոքր էի, բայց հիշում եմ: Մեր ընտանիքը բաղկացած էր հայրս, մայրս, երկու հորեղբայրներս, եղբայրներս՝ Ռուբենը, Խոսրովը, քույրս՝ Հեղինեն: Քանի որ մենք փոքր էինք, ոռաները մեզ դրին սայլի վրա ու բերին: Ճամփին տեսանք գյուղերը վատվում էին, տներ-մարագներ ծխի-միսի մեջ կորած: Ասացին մեջը հայերին լցրել են ու վատել: Մոլորադ գեղը արյուն էր դարձել: Ամեն կողմ դիակներ էին լողում... Չորի մեջ թուրք զինվորները հայ աղջիկներին տարել էին, տկորացրել և ստիպել պարել: Մեր կամավորները տեսնում են, հարձակվում են նրանց վրա, թուրք զինվորներին կոտորում են և աղջիկներին ազատում»⁴⁹:

Ականատես վերապրող **Նեկտար Գասպարյանը** (ծնվ. 1910 թ., Արդվին, Տանձուտ գյուղ) հուզումով է պատմել, թե ինչպես իրենց Տանձուտ գյուղի դպրոցի տնօրեն **Վարդան Մազմանյանը** լսելով, որ հաջորդ օրը թուրքերը հարձակվելու են իրենց գյուղի վրա և հայերին պիտի կոտորեն, թրքուհու շորեր է հագնում ու ծպտված գիշերով հասնում Արդվին, որտեղ ոռուսական զորքն էր: Ներկայանում է հրամանատարին, խաչ հանում, որ իրեն հավատան ու խնդրում ոռուների օգնությունը, որոնք գիշերով ճամփա են ելնում դեպի Տանձուտ. «...Թուրքերը երբ տեսնում են ոռուսական զորքի մուտքը՝ Տանձուտ, գլխասպարառ սկսում են փախչել: Ռուսները գալիս են, սկսում են օգնել հայերին և ստում են. «24 ժամից մենք պիտի հեռանանք, ով որ պատրաստ է լինի, մեզ կմիանա»: Ինձ, բրոջս՝ Անուշին և փոքրիկ եղբորս ոռու զինվորները խմանալով, որ մենք որբ ենք, սահնակի վրա խուր կար փոված, վրան իրենց շինելը փոռեցին, վրան մեզ նսարեցրին, մեզ վրա էլ մի ուրիշ շինել

⁴⁸ Նույն տեղում, վկ. 48, էջ 162:

⁴⁹ Նույն տեղում, վկ. 64, էջ 180:

ծածկեցին, որ չմխնայեմ, իրենց պայուկից էլ մեզ բաժին հասնեցին, կերակրեցին ու բերին հասցրին Ախալքալաքի զինվորների զորանոցը: ...Ութսուն տարուց ավելի է անցել, բայց ես մինչև այսօր չեմ կարող մոռանալ իմ սիրելի վաղամեծիկ հայրիկին, մայրիկին, քեռուն, հարևաններին, տատիկին, մեր բոլոր ազգականներին, որոնք գազանաբար սպանվեցին և մեզի թողին անտեր ու անօգնական: Իմ ամբողջ կյանքում ես միշտ հիշում եմ այդ սարսափելի տեսարանները, որոնք տեսել եմ իմ աչքերով, և ես երբեք հանգիստ չունեմ: Ախրա՛ն եմ արցունք թափել... Օրսարները չուզեցին մեզ օգնել, ոռանները մեզ օգնեցին»⁵⁰:

Կարելի է անվերջ շարունակել ականատեսների վկայությունները, բայց որպես եզրակացություն՝ մեջբերենք **Ծիրանի Մաթևոսյանի** (ծնվ. 1900 թ., Խարբերդ, Չմշկածագ գյուղ) խորհմաստ խոսքը. «...Էդ ժամանակ ոռար Երզնկայումն էր: Ռուսը ֆուրգոններով հայերին տարավ Երզնկա: Կազարմանները լցվեցին հայերով... Անդրանիկ փաշան լիս դառնա. եկավ մեզ քեզ, բերեց, Հայաստան-երկիր հանեց, բայց ամեն ինչ կորցրինք: Էս մի թեթև մասն եմ քեզ պատմել, բայ՛ ջան, եթե բոլորը պատմեմ, յոթ օր, յոթ գիշեր չի պրծնի... Թուրքը թող մեռնի՛: Էդ սահ՛ ինքը արեց մեր գլխին: Երկրից էլ գրկվանք, ջանից էլ գրկվանք, հարստությունից էլ գրկվանք: Հիմա էլ անամորթները ասում են, թե հայերն են իրանց կորտրել: Մեր ոսկիները, փողները՝ հողերը մնացին թուրքին: Ես զարմանում եմ՝ ոնց հայերը չեն կարողանում թուրքի հակից գալ: Թող գիրք ըլլի, էս բոլոր պատմածները, թող կարդան աշխարհի մարդիկ, որ իմանան՝ ով է մեղավորը, ով է արդարը, ով է փոժվածը...»⁵¹:

Քանի որ գաղթի ու տարագրության դժվարին պայմաններում օրագրություն գրելն անհնար էր, ականատես վերապրողների հաղորդած հուշ-վկայություններն ու պատմական տարաբնույթ երգերը դաջվել են նրանց հիշողության մեջ՝ օրագրության նման օրը օրին, տեղը տեղին արձագանքելով Առաջին աշխարհամարտի Կովկասյան ճակատի պատմական յուրաքանչյուր իրադարձությանը, միմյանց լրացնելով, հաստատելով ու հիմնավորելով կատարված դաժան իրողությունները, քանի որ հայ ժողովուրդն ի՛նքն է կրել այդ բոլոր անասելի տառապանքները, հետևաբար՝ ժողովուրդն ի՛նքն է այդ զանգվածային ոճրագործության առարկան (object): Եվ ինչպես ամեն մի հանցագործություն բացահայտելիս դատարանում որոշիչ են վկանների ցուցմունքները, նույնպես և այս պարագայում պետք է հենվել նաև ականատես վերապրողների վկայությունների վրա, որոնցից յուրաքանչյուրը ապացուցողական նշանակություն ունի Հայոց ցեղասպանության ճանաչման, հատուցման, ինչպես նաև Հայկական հարցի արդարացի լուծման գործում:

⁵⁰ Նույն տեղում, վկ. 81, էջ 198, 199:

⁵¹ Նույն տեղում, վկ. 113, էջ 263:

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱԿԱՆԱՏԵՍ ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐԻ
ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՃԱԿԱՏԻ
ՄԱՍԻՆ

Վերժինե Սվազլյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հայոց ցեղասպանության ականատես վերապրողներից 55 տարիների ընթացքում Հայաստանում և սփյուռքում իմ գրի առած, ձայնագրած, տեսագրած և ուսումնասիրած ժողովրդական 700 միավոր նյութերը ներկայացնում են Արևմտյան Հայաստանի (ինչպես նաև՝ Կիլիկիայի և Անատոլիայի) 150 տեղավայրերի հայության կյանքն ու բարքը, հասարակական, քաղաքական իրադարձությունները (գաղթն ու ջարդը) և նրանց բարոյահոգեբանական ցավագին ապրումներն ու մտորումները:

Ականատես վերապրողների հաղորդած հուշ-վկայությունները և երգ-վկայությունները վերաբերում են նաև Առաջին համաշխարհային պատերազմի Կովկասյան ճակատին, որը տեղի է ունեցել նրանց աչքի առաջ: Նրանք պատմել են թուրքական կառավարության զինահավաքի, զորահավաքի, Մարիդամիշի ճակատամարտի, արևմտահայության տխուր վիճակի, նրանց արդար ու ազնիվ ոգորումների (ընդվզումներ և ինքնապաշտպանական մարտեր), ինչպես նաև ռուսական զորքի ու կամավորների ուղեկցությամբ դեպի Արևելյան Հայաստան գաղթի մասին:

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, Օսմանյան կայսրություն, երիտթուրքեր, ականատես վերապրողների վկայություններ, ռուս զինվորներ, Կովկասյան ճակատ, Առաջին համաշխարհային պատերազմ:

THE TESTIMONIES OF THE EYEWITNESS SURVIVORS OF THE ARMENIAN
GENOCIDE ABOUT THE CAUCASIAN FRONT OF THE WORLD WAR I

Verjiné Svazlian

SUMMARY

The 700 units of popular materials I have written down, tape- and video-recorded in the course of 55 years from the survivors of the Armenian Genocide in Armenia and the Diaspora describe the public-political events of the time, the life and the lifestyle of the Armenians originally from 150 localities of Western Armenia (including Cilicia) and their sorrowful moral-psychological experiences.

In these memoir-testimonies and song-testimonies, the eyewitness survivors have referred also to the events occurred at the Caucasian front during World War I, which had taken place before their eyes. They have narrated their impressions concerning the arm-collection and the mobilization, organized by the Turkish government, the battle of Sarighamish, the grave condition of the Western Armenians, their righteous and noble

struggles (their rebellions and self-defensive battles) and their emigration to Eastern Armenia with the Russian soldiers and the volunteers.

Keywords: Armenian Genocide, Ottoman Empire, Young Turks, testimonies of the eyewitness survivors, Russian soldiers, Caucasian Front, First World War.

СВИДЕТЕЛЬСТВА ОЧЕВИДЦЕВ ГЕНОЦИДА АРМЯН О КАВКАЗСКОМ ФРОНТЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Вержине Свазлян

РЕЗЮМЕ

На протяжении 55 лет, собранные и записанные (в том числе и на аудио- и видео носители), а также исследованные мною материалы (700 единиц) свидетелей-очевидцев Геноцида армян в Армении и в диаспоре, представляют жизнь и быт, общественно-политические события (депортация и резня), морально-психологические трагические переживания и размышления армян из более чем 150 местностей Западной Армении (а также Киликии и Анатолии).

Воспоминания-свидетельства и песни-свидетельства очевидцев относятся также к событиям на Кавказском фронте во время Первой мировой войны. Они свидетельствовали о военных сборах и мобилизациях, организованных турецким правительством, о Сарыкамышском сражении, тяжелом положении западных армян, их справедливой борьбе (восстания и самооборонительные бои), а также о переселении армян в Восточную Армению в сопровождении русской армии и добровольцев.

Ключевые слова: Геноцид армян, Османская империя, младотурки, свидетельства очевидцев, русские солдаты, кавказский фронт, Первая мировая война.